

badieten. In dit land woedde al eeuwen een nachtsstrijd tussen het sultanaat en het imamaat. In 1913 werd er in de binnenlanden een nieuwe ibaditische imam gekozen in oppositie tegen de sultan, die vooral aan de kust heerste. Onder de voorganger van de huidige sultan Qabus, die al sinds 1970 regeert, werden de aanhangers van het imamaat uit het land verdreven.

Alle kleine Golfstaten worden geleid door soennitische dynastieën. In BAHREIN, waar 80 procent van de bevolking sjiïet is, is de laatste jaren sprake van een groeiend sjiïtisch verzet tegen de soennitische al-Khalifa-dynastie die al twee eeuwen aan de macht is. Bij gebrek aan politieke inspraak organiseren de sjiïeten onder leiding van geestelijken, die zijn opgeleid in de Iraanse heilige stad Qom, hun verzetsacties vanuit moskeeën. In KOEWEIT is ongeveer een kwart, in de VERENIGDE ARABISCHE EMIRATEN een vijfde van de bevolking sjiïet. In het sinds 1971 onafhankelijke QATAR hangen de heersende familie al-Thâni alsmede de meeste inwoners het wahhabisme aan, de puriteinse, Saoedische variant van de islam. Alle oliestaten kennen grote, deels niet-islamitische, immigrantengroepen uit Azië.

AFGHANISTAN ten slotte is een doorgangslaan en buffer tussen het Verre Oosten en het Mediterrane gebied. Dit zeer bergachtige en verbrokkelde land werd pas vrij laat door de islam beroerd, onder andere via Arabische karavaanhandelaren die gebruik maakten van de rivierdalen van de Hindukush. De Pathanen, in numeriek, politiek en cultureel opzicht de dominante etnische groep, legden in de achttiende eeuw de basis van het huidige Afghanistan. Ondanks de Britse invloed is het land nooit gekoloniseerd. Het centrale gezag is zwak als gevolg van de grote etnische en religieuze verbrokkeling. In omvang worden de Pathanen (ongeveer 60 procent) gevolgd door de Tadzjiekken, de Oezbeken, de Hazara's (die

overwegend sjiït menen en de Ki

Ongeveer 80 procent van de bevolking is soenniet, de rest sjiïet. De islam is staatsgodsdienst en de overheid volgt de principes van de hanafitische rechtsschool. Soefi-ordes hebben vooral aanhang onder geletterden in de steden. De vijftiende-eeuwse Mazar-l-Sharif-moskee in het noorden is het belangrijkste pelgrims-oord. Hierin bevindt zich volgens de overlevering de schrijn van 'Ali, schoonzoon van de profeet Mohammed. De soennitische oelema, die door de staat worden onderhouden, zijn onderling sterk verdeeld, zodat de islam nooit als bindmiddel heeft kunnen fungeren voor deze versplinterde samenleving. De Russische invasie in 1979 leidde tot een herleving van tribale sentimenten en een langdurige, maar sterk verdeelde, islamitische verzetsbeweging die uiteindelijk in 1992 de regering in Kaboel overnam. Onophoudelijke factiestrijd mondde uiteindelijk uit in een burgeroorlog. Midden jaren negentig begon de stormachtige opmars van de islamistische Taliban, die ontstond uit een kleine groep van theologie-studenten in een vluchtelingenkamp vlakbij de Afghaans-Pakistaanse grens. In de herfst van 1994 nam de Taliban Kandahar in, de tweede stad van Afghanistan. Eind september 1996 viel Kaboel in hun handen. Overal waar zij de macht overnamen voerden zij onmiddellijk de sharia in, streng-islamitische kledingvoorschriften, een verbod voor vrouwen om buitenshuis te werken en een plicht voor mannen in overheidsdienst om een lange baard te dragen. Afghanistan, althans een groot deel daarvan, is na Iran en Soedan het derde land dat in handen is gevallen van islamistische groeperingen.

H. D.

LITERATUUR

Gegevens over de islam in deze regio treft men aan in D.F. Eickelman, *The Middle East. An Anthropol-*

Overdr. 1356

Afrika-Studiecentrum



0732 0000274857

989).

κ van

id

A. Dr. —
North Africa. A Political Geography (Oxford 1985)
 Voor korte landenschetsen. T. Sumer &
 A.J. Termeulen (red.), *Macht, mobilisatie en moskee*
De diversiteit van de islam (Baarn 1991).

JAN ABBINK :

AFRIKA BEZUIDEN DE SAHARA

In Afrika bezuiden de Sahara heeft de islam een bijzonder complexe en rijke geschiedenis. Deze begint in 615, wanneer de Profeet een groot deel van zijn volgelingen over de Rode Zee naar Ethiopië stuurt. Door de Ethiopische vorst, zetelend in de oude stad Aksum, worden deze religieuze 'asielzoekers' goed ontvangen. Een groot deel van hen bleef en ging over tot het orthodox-christelijke geloof, dat al gevestigd was in Nubië, Egypte en Ethiopië. Deze opmerkelijke episode wijst op een van de meest opvallende aspecten van de islam in Afrika: de wisselwerking tussen haar nieuwe absolutistische waarden en de lokale en traditioneel-religieuze (inclusief christelijke) waarden. Deze wisselwerking heeft in Afrika bezuiden de Sahara, vanwege de grote etnische diversiteit en culturele complexiteit van deze regio, geleid tot een buitengewone heterogeniteit van de islam.

De islam heeft een groot verspreidingsgebied in Afrika en breidt zich gestaag uit, net zoals trouwens het christendom in zijn vele vormen. Hoewel deze laatste godsdienst nog steeds de meeste aanhangers telt, lijkt de islam in de laatste twee decennia bezig met een inhaalmanoeuvre. De islam heeft het voordeel van een relatief eenvoudige doctrinaire vorm en van een simpele bekering, en brengt vaak translokale verbindingen en dus een idee van een wijdere gemeenschap tot stand. De islam

laat ook meer ruimte voor lokale gewoonten en rituelen die niet direct binnen de 'officiële' leerstellingen passen maar wel, onder voorbehoud, worden opgenomen of getolereerd. Bovendien kent de islam ook niet de eschatologische trekken en dramatische bekerings-effecten die veel christelijke volkskerken in Afrika kenmerken en die vaak na teleurstellingen tot een afwending van het geloof kunnen zorgen. Verder vindt het toestaan van polygamie in de islam weerklank in veel Afrikaanse samenlevingen. Een andere mogelijke reden voor de stabiele aanwezigheid van de islam is dat het nauwelijks getolereerd wordt dat moslims zich tot een andere religie bekeren.

Op een totale bevolking in Afrika van ongeveer 700 miljoen mensen zijn er circa 200 miljoen moslim, tegenover zo'n 240 miljoen christen, waarvan 5,5 miljoen Koptisch en 25 miljoen Ethiopisch-orthodox. De overigen hangen traditionele religies aan. De verspreiding van de islamitische bevolking ten zuiden van de Sahara is ondanks het ontbreken van exacte cijfers ruwweg als volgt te schetsen. In ten minste tien (met Noord-Afrika erbij vijftien) van de 57 Afrikaanse staten vormt de islamitische bevolking een meerderheid: in Somalie, Djibouti, Nigeria, Senegal, Gambia, Mali, Niger, Guinee, Mauretanië, Soedan en de Comoren. In dertien landen vormen moslims de grootste minderheid of bijna de helft van de bevolking (zoals in Tsjad, Ethiopië en Nigeria), in dertien landen een belangrijke minderheid van 10 tot 30 procent; in zestien landen, vooral in centraal en zuidelijk Afrika en de eilanden (Madagascar, Seycellen, Mauritius, Sao Tomé) een kleine tot zeer kleine minderheid.

Na de 'valse start' in Ethiopië in de zevende eeuw zou de verbreiding van de islam in Afrika zich richten op Noord-Afrika via militaire verovering en later, op meer vreedzame wijze, op West-Afrika, vooral via de trans-Sahara-

From: In het huis van de islam: geografie, geschiedenis, geloofsleer, cultuur, economie, politiek (Henk Driessen (red.) - 1997

handelsnetwerken. Oost-Afrika ontving, na de teloorgang van het Byzantijnse rijk en de opkomst van de handel op het Oosten vanaf de elfde eeuw, ook een gestage stroom van islamitisch-Arabische immigranten. Deze kregen grote invloed op de volken in de Hoorn van Afrika, Kenia en Tanzania. Zo werden de Somali, Afar, Saho en Beja pastorale nomaden islamitisch, doch delen ervan pas in de negentiende eeuw. Aan de kust ontstond de Swahili-beschaving. In recente jaren worden al dan niet openlijke bekeringscampagnes gevoerd in landen waar de moslims een minderheid vormen.

Overal in Afrika ging de penetratie van de islam gepaard met expansie van de handelsnetwerken. In de meeste gevallen waren de islamitische handelaren de wegbereiders van een grootschaliger markteconomie met nieuwe producten en activiteiten. Daarnaast werd de religie al tijdens haar invoering gehanteerd als machtsideologie, met name in West-Afrika. Grote rijken met geislamiseerde politieke elites kwamen hier tot stand: Mali, Songhay, het Hausa-gebied, Kanem-Bornu en de Fulanistaten. Ook zijn er echter sinds eeuwen in West-Afrika beroemde religieuze scholen en belangrijke centra van pelgrimage. Tegelijkertijd bleef de verspreiding van de islam in die regio als geheel onregelmatig en werd hij sterk met lokale gewoonten en gebruiken verweven.

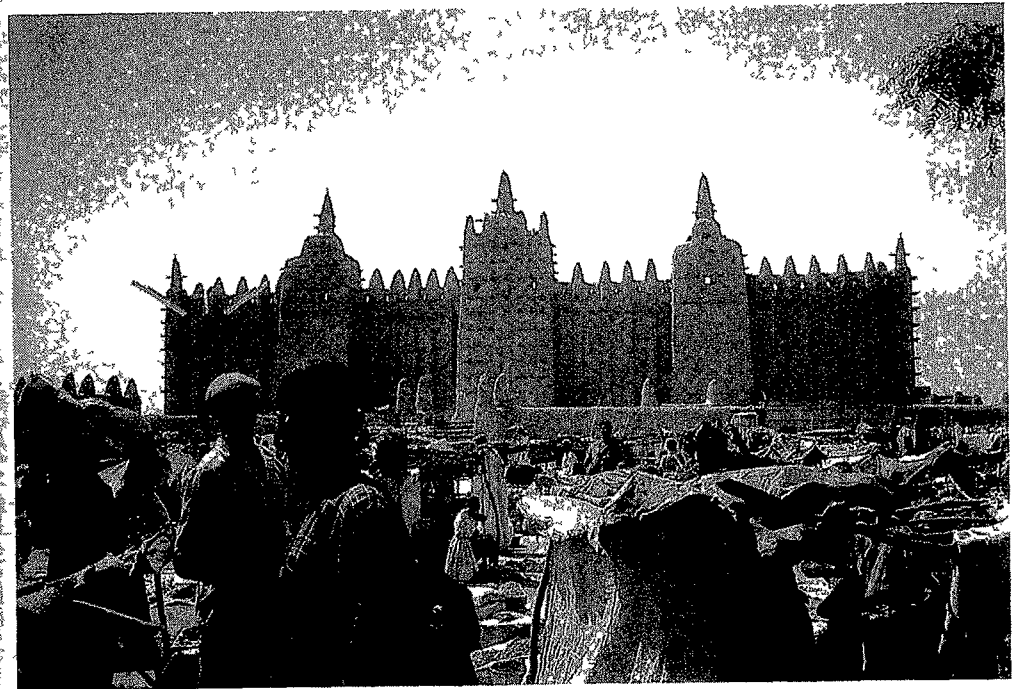
In Oost-Afrika was de islam lange tijd de religie van de Arabische slavenhandelaren en daarom niet overal geliefd. Het 'Arabische' karakter van de islam bleef daar ook sterk: een etnisch-culturele barrière droeg aldus bij tot een laag tempo van islamisering. Er vormden zich echter ook nieuwe centra van islamitische beschaving in Oost-Afrika, bijvoorbeeld de Swahili-cultuur en de stad Harar in Oost-Ethiopië. Harar, vaak gezien als de op drie na heiligste stad van de islam, was de hoofdstad van de Adal-staat van waaruit in de zestiende

eeuw met Osmaanse hulp een destructieve, en uiteindelijk niet succesvolle, jihad werd begonnen tegen de christelijke Ethiopische staat. In de achttiende en negentiende eeuw nam het politieke en economische belang van Harar af, maar de stad bleef haar status als belangrijk centrum voor islamitische cultuur en tekststudie behouden.

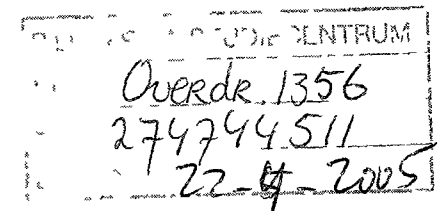
In de tweede helft van de negentiende eeuw fungeerde de islam vaak als een verzetsideologie tegen de koloniale overheersing in Afrika, hij smeedde de kleinschalige en traditionele samenlevingen aaneen tot een groter geheel. Dit gebeurde in Somalië, waar tussen 1900 en 1920 onder aanvoering van de geestelijk leider, dichter en militair strateeg Mohammed 'Abdilleh Hasan een langdurige rebellie plaatsvond van Somalische clan-groepen tegen de Britten. Ook traden de islamitische ordes of broederschappen vaak op als de voortzetting of plaatsvervanger van 'tribale', geheime genootschappen en leeftijdsgroepen. Aldus konden ze een nieuw soort continuïteit geven in de confrontatie met de technologisch superieure Europese machten die sociale en economische desintegratie veroorzaakten.

Onder de hedendaagse condities van mondialisering, cultuurconfrontatie, onbeheerste bevolkingsgroei en aanhoudende sociaal-economische crises zal, naast de groei van het christendom en andere religieuze bewegingen, ook die van de islam doorzetten. Hij zal zich manifesteren als bron van religieuze en politieke identiteit tegenover 'het Westen' en de culturele, morele en technologische invloeden die daarmee worden geassocieerd.

Vrijwel alle moslims in Afrika zijn soennieten. Kleine groepen sjiïeten bevinden zich langs de Afrikaanse oostkust, maar dit zijn vaak vrij gesloten immigrantengemeenschappen, bijvoorbeeld Shirazi, Libanezen, Indiers en Pakistani. Men vindt in West-Afrika overwegend de malikitische rechtsschool. In Oost-



De Grote Moskee en de centrale markt van Djenné, Mali. Ook in de organisatie van de ruimte zijn islam en handel sterk met elkaar verbonden. Foto: Karm Adahl



Afrika vindt men zowel de hanafitische als de meer dominante shafitische richting. De hanbalitische richting is niet populair, wellicht vanwege de voor vele Afrikanen vrij compromisloze nadruk op doctrinair conformisme.

De soefi-orde waren in Afrika altijd zeer belangrijk. Er zijn er minimaal zo'n twintig actief (geweest). De voornaamste zijn de qâdiriyya, ingevoerd via het religieuze centrum Timboektoe in Niger, de shadhiliyya, de tijâniyya, de khatmiyya en in de Hoorn van Afrika de heterodoxe ahmadiyya en haar afsplitsing de salihyya. De Soedanese *mahdi* Muhammad Ahmad (1843-1885) die een jihad tegen de Engelsen begon, behoorde tot de sammaniyya. De leiders van deze ordes waren vaak producenten van religieuze geschriften en ook politiek prominent.

De islam in Afrika kan worden getypeerd met behulp van een vijftal kenmerken, die overigens per regio van wisselend belang zijn. Ten eerste zien wij een samengaan van 'traditionele', zogenaamde 'pre-islamitische' rituelen en geloofsovertuigingen met de 'officiële' islam van de geletterde klasse. Door menige andere, onder anderen Arabische, moslims zou veel van de heterogene Afrikaans-islamitische geloofspraktijk van magie, divinatie, bezetheidsculti of de erkenning van spirituele krachten zoals vooroudergeesten wellicht als *shirk* (kettters) worden gedefinieerd. Ten tweede: de al genoemde soefi-mystici en ordes spelen een belangrijke rol. Dit gold in feite ook voor de verbreiding van de islam: in veel gebieden betekende bekering tot de islam gewoon het zich aansluiten bij een orde. Vooral in Oost-Afrika geldt dit, maar bijvoorbeeld ook in Senegal. In de Afrikaanse islam ziet men voorts dat lokale 'heiligen' (*wali* of maraboets in West- en Noord-Afrika) alom worden gerespecteerd en vereerd. Vaak hebben deze ook een bemiddelende rol bij sociale en politieke conflicten. Hiermee in verband staat –

het vierde kenmerk – het grote religieuze gewicht van pelgrimage naar de graven van overleden heiligen. Van groot belang voor het begrip van de Afrikaanse islam ten slotte is, dat de *etnische* identiteit vaak belangrijker is dan *religieuze*. Etniciteit kan in vele sociale contexten ofwel tot verdeeldheid leiden ofwel als onderliggende groepsidentiteit aanwezig blijven. Een voorbeeld vormen de Oromo in Kenia en Ethiopië (met zowel orthodox-christelijke, evangelisch-protestantse, traditioneel-religieuze als islamitische groepen). De Yoruba in Nigeria vormen in dit opzicht een van de meest opmerkelijke volken: zij zijn islamitisch, christelijk en traditioneel-religieus, maar handhaven in alle drie een Yoruba-culturele focus. Een factor die bijdraagt tot de instandhouding van diversiteit binnen de Afrikaanse islam is het feit dat de Arabische taal nergens door een meerderheid van de bevolking als eerste taal werd gesproken en in verreweg de meeste landen nog steeds niet, of zelfs helemaal niet. Naast de verspreiding van het Arabisch als religieuze taal – deze werd onderwezen in de religieuze scholen – handhaven de meeste geïslamiseerde groepen hun eigen taal, hoewel poëzie en literatuur soms wel in Arabisch schrift worden opgesteld. Ook in dit opzicht kan men in veel delen van Afrika spreken van 'etnische islam': het bijzondere claimt soms loyaliteit boven het universele.

In Afrika speelt de spanning tussen het eigen culturele erfgoed en de aanspraken van de islamitische leer vaak een rol, dit ondanks de universalistische claims van de religie. In vele gebieden is de islam sterk 'geafrikaniseerd', zodat zelfs de universeel geachte scheidslijn tussen islam en christendom in sommige gebieden niet scherp is te trekken. In menig opzicht is de islam wel bereid de traditionele religie tegemoet te komen of gedeeltelijk in te passen. De sharia bijvoorbeeld erkent ook de rol van het niet-religieus gewoonterecht (*adat*

of *wurf*). Maar dit geldt tot een zeker punt. De dogmatische kern van de islam wordt gedefinieerd en uitgedragen door de oelema, die uiteindelijk de hoogste autoriteit opeisen. Zij zien de lokale tradities onvermijdelijk als minderwaardig. Alleen als de politieke omstandigheden het toelaten en de machtsstrijd in het voordeel van de islam is beslecht, zullen zij de culturele eigenheid in de Afrikaans-islamitische geloofspraktijk tolereren. Is dit niet het geval, dan wordt de 'volksislam' niet alleen met arrogantie bezien, maar uiteindelijk ook onderdrukt, zowel door islamitische politieke en religieuze autoriteiten als door de moslimbevolking. Hoewel de islam in Afrika meer dan op andere continenten is geaccultureerd aan de lokale tradities en omstandigheden, zijn er dus grenzen aan die acculturatie.

Op dit punt bestaat een wijdverbreide misvatting over de volksislam, die geen 'echte' islam zou zijn. Deze opvatting, die niet gestoeld is op enig empirisch onderzoek naar de werkelijke beleving van spiritualiteit en rituele praktijk, bestaat zowel bij westerse waarnemers als bij islamitische schriftgeleerden, dogmatici en theologen: beide partijen ontkennen de veelvormigheid en flexibiliteit van de islam. Het is onmiskenbaar de formele en vaak politiek gemotiveerde nadruk op de officiële, schriftuurlijke islam die de concrete islamitische levenswijzen in veel landen geen recht doet. De diversiteit van de islam als kader voor het dagelijks leven is veel groter en pragmatischer dan altijd wordt voorgesteld. In dit opzicht kan men met recht spreken van een 'Afrikaanse islam', waarin beide elementen getransformeerd zijn.

Voor een begrip van de hedendaagse dynamiek en diversiteit van de Afrikaanse islam is het belangrijk om te weten of moslims in een land een minderheids- of een meerderheidpositie innemen. Dit is ook een punt van voortdurende zorg voor de moslims zelf, omdat

velen van hen denken dat men 'eigenlijk niet volledig als moslim kan leven' in een niet-islamitische samenleving. Hieruit kan de neiging van vele, maar niet alle, islamitische minderheden in Afrikaanse landen worden verklaard om te streven naar expansie, bekering en dominantie.

In veel gebieden, zowel in Oost- als in West-Afrika, ziet men, vooral op het platteland, nog steeds interessante en meer ontspannen symbioses tussen de christelijke, de islamitische en ook de traditioneel-religieuze tradities. Hierbij staat expansie als doel op zich niet voorop, maar wel coëxistentie en samenwerking. Een sprekend voorbeeld is de pelgrimage van christenen en islamieten naar gemeenschappelijke heilige plaatsen. In Ethiopië vindt men bijvoorbeeld de bedevaart naar Qulubi, waar tweemaal per jaar tienduizenden pelgrims van beide geloven samenstromen. Dit wil niet zeggen dat er geen sprake is van uiteenlopende interpretaties en toeëigeningen van de heiligheid en de spirituele kracht van de plaats. Maar de pelgrim streeft niet naar monopolisering van het sacrale, naar ideologische exclusiviteit, zoals gebeurt in de stad Mekka met de Kaaba: 'verboden gebied' voor iedere niet-moslim. Een ander voorbeeld is het gebruik van traditionele geneeskunst en beschermende magie geleverd door of een christelijke of een islamitische volksgenezer. Hun diensten worden benut door zowel christenen als moslims, ook al zijn de gebeden of de geschreven amuletten opgesteld volgens de regels van de andere godsdienst.

Gewelddadige campagnes ter verbreiding van de islam of ter onderwerping van niet-islamitische minderheden hebben zich ook in Afrika vaak voorgedaan, bijvoorbeeld het mahdisme in Soedan eind negentiende eeuw, maar zijn in de twintigste eeuw eerder uitzondering dan regel. Er zijn wel vele gewapende conflicten geweest tussen de meer fanatieke

voorstanders van islamitische herleving en aanhangers van andere religies, of tussen islamitische groepen onderling, bijvoorbeeld in Noord-Nigeria. De enige jihad-achtige oorlog op dit moment is die in Soedan, een bijzonder destructieve oorlog met genocidale trekken. Op kleinere schaal worden in Eritrea en Somalië ook islamistische strijdgroepen gesignaleerd, alsmede soortgelijke jeugdbewegingen in Oeganda en Tanzania. In Nigeria is onder andere door de 'criminalisering' van de staat en de aanhoudende economische crisis de balans tussen christenen en moslims aan het omslaan. Oproepen tot jihad tegen de christenen worden meer en meer gehoord. Door toenemende incompetentie van de staatselite neemt de dreiging van een gewelddadige explosie tussen etnisch-religieuze groepen toe.

Het is opvallend dat, wanneer de numerieke balans tussen moslims en christenen in een land ongeveer gelijk is en de nationale identiteit van een land omstreden, er vaak een politieke en

culturele strijd ontstaat die, zoals in Nigeria, een onvoorspelbaar gewelddadige vorm kan aannemen. Soedan is een land met een duidelijke islamitische meerderheid, maar hier ziet men een in Afrika zeer weinig voorkomend fundamentalistisch bewind dat de aanwezigheid van een grote christelijke en traditioneel-religieuze minderheid met geweld teniet wil doen. Deze vorm van politiek islamisme, ook afgewezen door een toenemend aantal Noord-Soedanese moslims, is mogelijk te verklaren uit een minderwaardigheidsbesef bij een deel van de noordelijke islamitische bevolking, ontstaan door de historisch gezien zeer precare nationale identiteit van Soedan. Daarnaast is een groot deel van de bevolking zich sterk bewust van haar herkomst uit niet-Arabisch-ethnische groepen. Velen stammen af van zuiderlingen die onder het bewind van de uit het Osmaanse rijk afkomstige heerser in Egypte, Muhammad 'Alî (1805-1835), op grote schaal uit het zuiden werden weggeroofd als slaven. Een comforta-

bele meerderheid draagt in dit geval dus niet bij tot tolerantie en coëxistentie: men gaat verder en wil de Soedanese nationale identiteit als exclusief islamitisch definiëren.

Het continent levert al met al zowel negatieve als positieve voorbeelden van hoe de islam gecombineerd kan worden met moderniteit, 'secularisme' en etnisch-religieuze verschillen in de context van mondialisering. De meest schrijnende mislukking zien wij in de genoemde oorlog van de Soedanese regering tegen het zuiden, uitgevoerd in naam van een 'zuivere islam'. Daarbij treden er anomalieën op, zoals het opleggen van de sharia aan zuiderlingen die geen islamiet zijn. Belangrijk ook zijn de voorbeelden van relatieve harmonie en speciale *modus vivendi*, zoals in Kameroen of Noord-Ethiopië, die veel andere islamitische gemeenschappen en landen tot model zouden kunnen dienen.

Radicaal-politieke islamitische bewegingen komen op en verdwijnen in een cyclisch historisch proces (almohaden, almoraviden, Fulani-jihads, Mahdisme). De politieke herlevingsbewegingen van nu zijn de meest recente uiting van dit proces. Doch deze 'politieke islam' heeft in Afrika geen goede staat van dienst, en zal vanwege het multi-etnische en multi-religieuze karakter van de meeste Afrikaanse landen altijd verzet oproepen. De fundamentalistische islam lijkt in Afrika weinig kans te hebben en zou niet zonder veel geweld of staatsterreur kunnen worden doorgevoerd. Soedan is het enige land dat dit al meer dan tien jaar probeert, en de prijs is toenemende binnenlandse onrust, duizenden doden per maand, permanente economische crisis en diplomatiek isolement, een model dat weinig andere Afrikaanse landen aanspreekt. Zo'n fundamentalistische islam is tevens in strijd met de idealen van democratisering die in de laatste jaren in Afrika zo aan invloed hebben gewonnen. Bloei van de islam

als religieuze cultuur en sociale organisatie lijkt het beste te gedijen als religie niet op absolutistische wijze wordt gepolitiseerd. Islamitische herleving in maatschappelijke en culturele zin lijkt ook in Afrika een groeiende aanhang te vinden.

J. A.

LITERATUUR

- Azevedo, M. & G. S. Prater, 'The minority status of islam in East Africa: a historical-sociological perspective', *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs* 12 (1991), pp. 482-497.
- Deng, F.M., *War of Visions. Conflict of Identities in the Sudan* (Washington 1995).
- Hiskett, M., *The Course of Islam in Africa* (Edinburgh 1994).
- Huharas, A.C., 'Islam' promise or peril?', *The World Today* 51 (1995), pp. 242-245.
- Hussein, A., 'Trends and issues in the historiography of Islam in Ethiopia', in: N. Alkali e.a. (red.), *Islam in Africa. Proceedings of the Islam in Africa Conference* (Ibadan/St. Helier 1993), pp. 205-220.
- Laitin, D.D., *Hegemony and Culture. Politics and Religious Change among the Yoruba* (Chicago 1986).
- Lewis, I.M., 'Africa south of the Sahara', in: J. Schacht & C.E. Bosworth (ed.), *The Legacy of Islam* tweede druk (Oxford 1974), pp. 105-115.
- Lewis, I.M. (ed.), *Islam in Tropical Africa* (Bloomington 1980).
- Monteil, V., *L'Islam noir. Une religion à la conquête de l'Afrique* (Parijs 1980).
- Tringham, J.S., *Islam in Ethiopia* (Londen 1952).
- Tringham, J.S., *The Influence of Islam upon Africa* (Londen/Beiroet 1968).

CENTRAAL-AZIË

Als Afghanistan en de Chinese provincie Xinjiang niet worden meegerekend, omvat de landmassa van Centraal-Azië bijna vier miljoen



Baraka de Sallah ('Beste Wensen voor het feest'), Yoruba, Nigeria. Dit oheverf-paneel toont Abraham wiens geloof in God op de proef wordt gesteld. Londen, Horniman Museum. Foto: John Picton, 1991.